

1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu

“GELENEKTEN GELECEĞE CAMİ MİMARİSİNDE ÇAĞDAŞ TASARIM VE TEKNOLOJİLER”

2-5 EKİM 2012

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

MİMAR SİNAN
GÜZEL SANATLAR
ÜNİVERSİTESİ

SEMPOZYUM KİTABI

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE CAMİ MİMARİSİ CAMİ MİMARİSİNDE ETKİN GÜÇ OLARAK: DÖNEMSEL AKTÖRLER

Melek Kutlu DİVLELİ

Yakın dönemde akademide ve kamusal alanda modern camilere yönelik ilginin arttığı görülüyor. Bu eğilimlerde, hem üretilen fikirler hem de yapılan camiler, yapı eyleminin sosyal bir gerçeklik olduğu bilincinden kopuk kısır eleştirilere maruz kalmaktadır. Bu yönüyle yazılan birçok yazı camiyle ilgili biçimsel bir değerlendirme yapmaktan, ya da tipoloji oluşturmaktan daha öteye gidememiştir. Cami mimarisine ilgili, ampirik çalışmadan ya da tarihsel sınıflandırmalardan daha öte toplumsal gerçekleriyle ele alınacak müstakil çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Mevcut tartışmalar caminin hangi beğenilerle yapılacak olması üzerinedir. Yapı ister klasik, ister modern üslupla yapılıyor olsun, nasıl bir gerçeklik üzerine inşa ediliyor olduğu önemlidir. Burada tasarıma yönelik birçok soru, konu her gündeme geldiğinde tekrardan cevaplanmayı beklemektedir. Tartışmanın ana eksenini, caminin klasik üslupla mı yapılması yoksa yenilikçi bir tarzın mı olması gerektiği oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak, mekânın ibadet konforu, caminin kültürel etkisi, estetik kaygılar gibi sorular sıkça dile getirilmektedir. Bunların hepsinden öte yeni dönem cami mimarisi nasıl bir mutabakatla tasarlanmalıdır sorusuna cevap aranmaktadır. Bütün bu konular Cumhuriyet'in ilanından sonra her dönemde farklı aktörlerce seyrini belirlemiştir. Temelde cami mimarisi üzerinde konuşulanları, değişik dönemlerde farklı etki biçimleriyle, kullanıcıların, banilerin, siyasi tutumların ve mimarların öznel yaklaşımlarının oluşturduğu dört ana aktör yönlendirmektedir.

Kullanıcı İstekleri

Osmanlı'da doğrudan saray denetiminde saray mimarlarına yaptırılan camilerde, geleneksel bir üslupla halkın da ortak beğenisinin yansıması olan bir mimarî oluşturulmuştur. 18. y.y.'dan sonra bu durum değişmeye başlayarak, başka aktörler devreye girmiş, batı tarzının benimsenmeye başladığı bu dönemde halk uzun süre sarayın kabullerine tepki göstermiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra ise halkın geleneksel yaşayan İslami camia ve dinden uzak laik modernist kesim olarak ikiye ayrıldığı dikkat çeker. İslamî camia erken Cumhuriyet döneminde kendi özel alanında dahi dini kısıtlamalara uğramış, bu dönemde cami yapımı söz konusu bile edilmemiştir. 1950 sonrasında ise mimarî söylem ve eylem alanının laik modernist camianın elinde olması sebebiyle muhafazakâr kesim, mimarsız yapılan Osmanlı taklidi camilerle kendini iyi hissetmeye ve varlığını kanıtlamaya çalışırken, laik-modernist kesim ise bir süre cami mimarîsini gündeminde bile bulundurmamış, 1950'ler sonrasında İslamî ve eskiye ait her öğeden uzaklaşan sayılı cami örnekleri ile bu alana müdahil olmaya başlamıştır.

Türkiye'de 1950 sonrasında, özellikle 1970-2000 yılları arasında yaşanan cami yapım seferberliğinde Diyanet bürokrasisinin, ilahiyat akademisyenlerinin, konuyla ilgilenen mimar ve mühendislerin yanında, dernek, vakıf gibi sivil toplum örgütlerinin yönlendirici birer aktör olmadıkları görülmüştür. Bu seferberliğin gerçek aktörlüğünü yapan halktır. Kurumlar ancak takdir ve tebrik edici olabilmişler, mimarlar ise

1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu

Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde
Çağdaş Tasarım ve Teknolojiler

konuya çeşitli sebeplerle uzak durmuşlardır.¹ Cumhuriyet'in ilanından sonra merkezî idarenin baskısı neticesinde cami yapımı gerçekleşmemiş, yönetimin değişmesi ile belli haklarına kavuşan halk, laiklik ve reformlara karşı tepki olarak cami yapım seferberliğini başlatmıştır. 1950'lerden sonra giderek artan bu seferberlik, 1980'lere kadar muhafazakâr İslamcı çevrenin kendi mahallesinde kendi tasarladığı camileri yapmalarını sağlamıştır.

Cami yapım işini üstlenen halkın kendi çabalarıyla ortaya çıkardığı camiler malumdur ki, ancak sayılı iç açıcı örnekten ibarettir. Yıllarca gelenek hâline gelmiş cami yaptırma hayrı, cemaatten toplanan paralar ile en ucuz malzeme ve en az masrafla bitirilmeye çalışılmış, dolayısıyla da estetik kaygılar söz konusu bile edilmemiştir. Bu tablo 2000'lere doğru hâlâ devam etmekte iken, 1980 sonrasında ülkede yaşanan siyasi, sosyal, ekonomik değişimlerle birlikte halk tabakasında bu hayırsever gruplar dışında ikinci bir grup dikkat çekmeye başlar.

1980-2000 yılları arasındaki dönem İslamî kimliğin kamusal alana çıkması ve siyasallaşmasının tarihinde kritik bir eşiktir. Bu eşik, İslamî kesim açısından kamusal alanda görünürlük, etkinlik, talep, etkileşimle sosyolojik bir öyküye sahiptir. Kamusal alanda İslamî kimliğin farklı kesimlerle sıcak temasından doğan, yaşam biçimi ve yaşam alanı merkezli bir aktörleşme ve çatışma dalgası ise siyasi bir öyküye işaret eder. Diğer bir deyişle İslamî hareketin bu dönemde kazandığı ivme, değişim dalgasıyla doğrudan ilişkilidir. Nitekim bu dönemde İslamî hareket bağımsız bir değişken olmaktan çok, değişimin bazı unsurlarını barındıran, bazı unsurlarından beslenen, bazı unsurlarını üreten bir taşıyıcı olarak karşımıza çıkmıştır. Bu süreç İslamî aktör ile "modern" ya da "laik" aktör arasındaki kaçınılmaz etkileşime vurgu yaptığı oranda, İslamî hareketin sosyolojik, entelektüel, siyasal içyapısını da bir değişim mekanizmasıyla kuşatmıştır. Bu dönem İslamî kesimin "modern alan"la mücadelesi kadar modern dünyayla temasını kuşatan, kuşattığı oranda deneyimler üzerinden bir dizi etkileşime ve onu takip eden sorgulamalara yol açan bir kesiti oluşturmuştur.²

Türkiye'de toplumsal değişim ile mimarînin doğrudan ilişkisini cami örneği üzerinden çok rahat görebiliriz. 1980 sonrasında değişen ülke koşulları, ekonomik iyileşme, çok seslilik tartışmaları paralelinde toplum yapısındaki laikler ve İslamcılar arası yakınlaşma, camilerde yeni tarzların talep edilmesine veya daha öncelikli olarak kabul görmesine sebep olmuştur. 2000'lerde ise artık İslamî kesim elit tabakasını oluşturmuştur. Camiler kamuoyuna taşınmış, mimarlık camiası da bu tartışmaları yakından takip eder olmuştur. Artık popülerleşen İslam ve camiler, mimarlık camiasının alanındadır.

1950 sonrasında yapılan kullanıcı isteklerinin birincil aktör olduğu geleneksel anlayıştaki camilere karşı, sayılı olmakla birlikte, 1980 sonrasında ve artarak günümüzde talep edilmeye başlanan yeni camilerde ise, kullanıcı isteklerinin doğrudan etkili olduğunu söyleyemeyiz. Yaptırmanın istekleri veya yönlendirmesi, mimarın kendi tasarım anlayışı ve yenilik önerileri daha etkileyici unsurlar olmuştur. Cami cemaatinin fikirlerinin alınmadığı bilinen bir gerçektir. Bunun yanında İstanbul'un giderek gelişen, yapı teknolojisine ayak uyduran bölgelerinde, laik kesimin oturduğu semtlerde, gelir düzeyinin yüksek olduğu bölgelerde, son yıllarda da İslamî elit tabaka olarak adlandırılan kesimin semtlerinde, yenilik arayışında, kaliteli malzeme ile yapılmış, özel mimarlara tasarlatılmış projelerin görülmesi, kullanıcıların istekleri doğrudan sorulmamış olsa da, bölge halkının kabul çizgisinin rolünü göstermektedir. Sayılı yeni örneğin neler olduğunu hatırladığımızda yaptırmanın, yukarıda ifade ettiğimiz bölgeleri tercih ettiği açıktır.

1980'lerden 2000'lere gelinceye kadar laik kesim tarafından yaptırıldığı bilinen yeni tarzdaki camiler, 2000'lerde artık laik-İslamcı çizgisi net olarak ayrılmadan, laik kesimle yarışacak veya bütünleşecek İslamî-elit diye tanımlayabileceğimiz yenilikçi tabaka tarafından da tercih edilir olmuştur.

¹ Ahmet Onay, *Türkiye'nin Cami Profili*, Dem yay, İst 2008, s. 234, 235.

² Ali Bayramoğlu, *Türkiye'de Din Toplum ve Siyaset*, TESEV yay, İst. 2006, s. 39.

1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu

Geçmişten Günümüze Cami Mimarisi Cami Mimarisinde Etkin Güç Olarak: Dönemsel Aktörler
Melek Kutlu DİVLELİ

Mimar İdeolojileri

Cami mimarîsinin şekillenmesinde, dönemin ideolojisi hâline gelmiş mimarî biçimin veya mimarların bizzat kendi tasarımları neticesinde oluşturdukları tarzların etkisi büyüktür. Mimarların hassasiyetleri, simgeselleştirmeleri, değer yargıları, estetik anlayışları neticesinde camiler oluşmaktadır. Cami eğer dernek tarafından yaptırılıyorsa derneğin, şahıs tarafında yaptırılıyorsa da şahsın mimar üzerinde etkisi muhtemeldir. Bunun yanında eğer yaptıran şahıs veya dernek farklı bir cami istiyorsa ki, yenilikçi camilerin büyük kısmı böyledir, mimar genellikle kendi ideolojisiyle tasarımını gerçekleştirir, tasarıma fazlaca müdahale edilmez. Müdahale, yenilik olup olmaması hususunda anlaşmazlığın olduğu yerdedir.

Osmanlı'da bizzat sarayın denetiminde, gelenekten yetişen saray mimarları ile üretilen mimarî ortak bir üslupla camilerin oluşumunu sağlamış, 18. y.y. da batı etkisinde kalan saray mimarları, bazı detaylarda batı üslubundan esinlenseler de genel çerçeveyi değiştirmemiştir. 19. y.y. da ise artık gelenekten gelen saray mimarları devreden çıkarak, döneminin meşhûr olmuş gayrimüslim kalfaları sarayda etkin olmaya başlar. 18. y.y. da sadece süslemede görülen değişiklikler, 19. y.y. da cami planlarının değişimine kadar yol alır. Bu süreç sonrası savaşlar ve maddi imkânsızlıklarla geçerken, Osmanlı'nın son dönemi ve yeni Cumhuriyet'in mimarlarından Mimar Kemalettin'in bir kaç camisi dışında cami yaptırılmamıştır. Mimar Kemalettin zamanında hâlâ devlet denetiminde yaptırılan camiler Batıda alınan eğitim nedeniyle Batı akımlarının etkisindedir. Mimar Kemalettin, camilerinde dönemin milliyetçilik duyguları ile geleneksel bazı öğeler kullanmış olsa da tasarımları neoklasik üsluptadır. Mimar bir kaç camisinde ise Osmanlı camilerinin ölçeği küçültülmüş halini uygulamıştır. Mimar Kemalettin sonrasında uzun süre yeni Cumhuriyet'te cami mimarîsinden söz edilmemiş, 1950'lerde ise yönetimin değişmesiyle mimar ideolojisiyle değil, halkın çabalarıyla gelenekselin kötü taklidi camiler uygulanmıştır. 50'lerde az sayıdaki modern örnekler ise laik-modernist mimarlar tarafından yapılan, İslamî ve geleneksel olan her şeyden uzaklaşılacak istenen camilerdir.

1980'lerden sonra artık yavaş yavaş mimarlık ortamının da cami mimarîsine dâhil olduğu görülür. Laik-modernist mimarlık camiasınca, kubbeden, klasik minare formundan, klasiğe benzeyen her şeyden uzaklaşılacak görünümündeki camiler ortaya çıkar. Yalın duvarlar ve iç mekânda her türlü detaydan arınma vardır. Ankara Batıkent ve Ostim camileri, Eskişehir Organize Sanayi Camii, Ankara TEK Camii gibi örneklerde karşılaşılan bu şema mimarların ortak ideolojisi olarak gözlenmektedir. 80'lerin yeni camileri arasında az sayıda kubbeli olan örnekler, kabuk dışında formu tasarlananlar da vardır. Sayılı olan bu camiler ise daha çok mimarlarının kişisel ideolojilerinin yansımasıdır.

1957 yılında Mimar Vedat Dalokay'ın tasarladığı Kocatepe Camii projesi, kabuk sistemli, cam, çelik gibi modern malzemeler kullanılarak tasarlanmış, eskiden farklı olanın oluşturulmak istendiği erken cami örneğidir. Mimarın kendi ideolojisi ile tasarladığı caminin belli bir aradan sonra, özellikle 80'lerde benzer şemalarının yapılmaya başlanarak, günümüzde hâlâ tekrar ediliyor olması, aradan geçen 40-50 yıla rağmen mimarların çok da özgün tasarımlar üretmediklerinin de göstergesidir. Behruz Çinici'nin tasarımı olan TBMM Camii cumhuriyet döneminde daha önce görülmemiş, mimarın şahsi ideolojisi ile değer yargılarının yansıtıldığı yeni bir örnektir. Bu camide tarihe gönderme olduğu söylenebilir. Mimar, İslamiyet'in ilk dönemlerine giderek, Hz. Peygamber (sav)'in evinden esinlenmiş, bu esinlenmeyi planda kullanarak modern unsurlarla tasarımını gerçekleştirmiştir. Camide oldukça fazla simgeselleştirmelere gidildiği görülür.

90'larda Turgut Cansever'in tasarımı olan Antalya Karakaş Camii, ideolojik olarak karşı bir duruşu temsil etmesi bakımından önemlidir. Mimarî tasarımlarında modern çizgilere sahip olan mimar, camide tarihsel unsurları kullanarak, geçmiş silmeye çalışmakla bir yere varılamayacağını ifade etmek istemiştir. Salt şekil olarak

1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu

Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde
Çağdaş Tasarım ve Teknolojiler

geleneksel bir tasarım olmayıp, fonksiyon ve form ilişkisi içinde kimi yerleri iklimsel koşullara göre farklılaştırarak, kimi yerlerde olduğu gibi bırakarak, ama her aşamada tarihe göndermelerle bir cami tasarlamıştır. Caminin yapıma sistemli olması dikkat çekicidir.

2000'ler sonrasındaki yeni camilerde ise mimarların bazı geleneksel izlere yer verdiği görülmektedir. Kubbe ve minare simgeselleştirilerek modern malzemelerle şekillendirilmiş, bu haliyle camilerin vazgeçilmez unsuru olmuştur. Laik modernist kesim dışında muhafazakâr İslamcı mimarların da artık etkin olması, mimarlık camiasında tarih okumalarının önemini anlaşılması, tarihselliğin eskide algılandığı gibi gerici olarak görülmemesi, Türk İslam sanatlarına artan ilgi, merkezî idarenin İslamî bir kimlik taşıyor olması, İslamî kimliğin kamusal alana rahatça taşınması gibi etkenlerle camiler artık gündemde, mimarlık camiasının tasarım alanındadır.

Bunların yanında son yıllarda yapılmakta olan, tanınmış mimarların tasarladığı klasik üsluptaki camiler de ayrı bir alan olarak yer almaktadır. Bu camilerin kötü taklitler ve çağdaş cami beklentileri söylemlerinden oluşan eleştiri ortamında ikinci plana atıldığı görülmektedir.

Bani Kimlikleri

Cumhuriyet'in ilanından sonra bir süre kesintiye uğrayan cami yapımına, 1950'lerden sonra halkın çabalarıyla tekrar başlanmış, daha çok belli vakıf ve derneklerin adı altında hızla devam edilmiştir. Osmanlı zamanında Devlet eliyle yaptırılan camiler, cumhuriyetle birlikte uzun süre merkezî idarenin kontrolünde dahi yer almamıştır. 1982 anayasasıyla başbakanlığa bağlı diyanet kurumuna camilerin kontrollerini yapma yetkisi verilmiştir.

Banisi vakıf ve dernek olduğu hâlde, asıl aktörlüğünü halkın yaptığı camilerin, zamanla bu kuruluşların dışında ortaya çıkan aktörleri, camilerin farklılaşmasında oldukça etkili olmuştur.

Erken yenilikçi cami örneklerinden olan Ankara Etimesgut Camii'nde form ve detayların farklılığını mimar kendisi oluşturmuşsa da, yaptıranın askeriye olması, mimarın bir vazife olarak camiyi tasarlaması ve yeni bir şemayı uygulayabilmesi, bu erken cumhuriyet döneminde askeriyenin rolünü göstermektedir.

1980'lerden sonra Türkiye'de değişen sosyo-ekonomik koşullardaki değişimle beraber İslamî kimliğin kamusal alana çıkmasıyla, artık ekonomik durumu yüksek şahıs veya özel kurumlar cami yaptırma işinde etkin olmaya başlar. "Prestijlik" unsurunun ortaya çıktığı bu dönemde Sabancı Camii önemli bir örnektir. Türkiye Diyanet Vakfı ve Sabancı Vakfı'nın ortaklaşa yaptırdığı Sabancı Merkez Camii'nin Süleymaniye Camii'nin bir benzeri olması istenmiş, medyanın "Türkiye'nin en büyük camisini Sabancı yaptırıyor" haberleri neticesinde Selimiye Camii benzeri olmasına karar verilmiştir.³ Caminin prestij boyutunu göstermesi bakımından bu değişim oldukça açıklayıcıdır.

Banilerinin şahıslar olduğu camilere bakıldığında, bunları ekonomik durumu yüksek, tanınmış ailelerin veya şirketlerin yaptırdığı görülür. 2000'lerde yeni camilerin görünürlüğünün artmasında bu şahısların rolü büyüktür. 1980'lerde yeni camilerde daha çok "mimarî prestij" göze çarparken, 2000'lerde şahıs veya kurumun prestijini ön plandadır. Ayrıca 2000'lerde İslamî elit tabakanın prestij de dikkat çekmeye başlar.

Karacaahmet Şakirin Camii mimarından daha çok, banisi ve banisinin torunu olan iç mimarı ile gündeme gelmiştir. Dumankaya Camii de Türkiye'de İslamî camia

³ Necip Dinc, "Sabancı Camii", *Cami Mimarisi Konulu Konferans*, Ankara (4 Ekim 2005).

1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu

Geçmişten Günümüze Cami Mimarisi Cami Mimarisinde Etkin Güç Olarak: Dönemsel Aktörler
Melek Kutlu DİVLELİ

tarafından tanınmış mimar Mahmut Sami Kirazoğlu tarafından tasarlanmasının yanında, yine tanınmış şirketlerden Dumankaya Holding tarafından yaptırmasıyla dikkat çekmektedir. Doğramacızade Camii ve şuan yapılmakta olan Diyanet VIP Camii de Ankara'daki benzer örneklerdendir.

2000'lerde KİPTAŞ ve TOKİ gibi kuruluşların da yaptırdığı camilerle ön plana çıktığı görülür. Hayır yapma, konsept oluşturma, prestij elde etme gibi hedeflerle, ilk zamanlarda konut alanları içerisinde yaptırdıkları, çoğunlukla klasik Osmanlı camilerine benzer şemalar, zamanla yerini 2000'lerde diğer prestij sahibi aktörlerle yarışacak kadar dikkat çeken yeni camilere bırakmıştır.

Siyasi Tutumlar ve Kurumlaşma

Osmanlı'da doğrudan siyasetin aktörlüğünde, sarayın denetimiyle yapılmakta olan mimarî, 18. y.y.'a kadar Hassa Mimarlar Ocağı'nın gelenekten gelen mimarî anlayışı ile şekillenmiş, 18. y.y. sonrasında saray yönetiminin talepleri ile batılılaşma sürecine girmiş ve 19. y.y. da yine doğrudan sarayın tercihleri ile gayrimüslim saray mimarlarının eline bırakılmıştır. Savaşların ve iç karışıklıkların yıprattığı Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile kurulan yeni Cumhuriyet'te bir süre mimarî eylemler devlet eliyle yaptırılmışsa da, sonrasında bağımsız bir alana dönüşmüş, fakat siyasi tutumların ve dönüşümün özellikle cami mimarîsi üzerindeki aktörlüğü hep devam etmiştir. Erken cumhuriyet dönemindeki cami mimarîsinin unutulmuşluğu da yaşanan siyasi dönüşüm sebebiyledir.

1923'de Cumhuriyet'in ilanı ile tek partili sisteme geçilerek Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidar olmuş, Türk Devrimi'nin Laiklik anlayışı İslamî çevrelerin kısıtlanmasına, karşı tepkilere rağmen tek-parti dönemi boyunca susturulmasına sebep olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında cami yapımı olmaması da bu kısıtlamaların neticelerindedir.

II. Dünya Savaşının ardından bütün dünyada esmeye başlayan "demokrasi" rüzgârları ve yaşanan ekonomik krizle birlikte Türkiye'de de yeni arayışlar başlamıştır. Böyle bir ortamda hür dünya ile ilişkiler kurmayı amaçlayan Türkiye, şartların da zorlanmasıyla çok partili hayata geçme kararı almıştır.

CHP'nin önde gelen isimleri tarafından kurulan DP, bir eşraf partisi olmaktan çok, kırsal kitlelerin ve onların başında bulunanların kuvvetle destekleyeceklerini düşündüğü bir siyasal ideoloji ile başarıya ulaşacağını ümit eden bir partidir. Bu anlayış bir eliyle adalet, öteki eliyle bolluk dağıtan koruyucu Osmanlı devlet düşüncesidir. Bununla birlikte DP hareketinin başından itibaren, net bir siyasal ve düşünsel muhafazakârlık çizgisinin ifadesi olduğunu söylemek zordur. Bu hareketin geniş bir toplumsal koalisyon ve CHP'nin tek parti dönemi politikalarına karşı her türden muhalefetin ittifakına dayalı bir siyasal şemsiye olduğu, DP üzerine yapılan birçok çalışmanın ortak kanaatidir. DP ve onu takip eden diğer merkez sağ siyasetler, neredeyse günümüze kadar, bir ölçüde benzer bir siyasal şemsiye altında, öncelikle, ekonomik liberalizm, dini hassasiyetler ve milliyetçilikten oluşan, üç başlı bir merkez sağ terkihi oluşturmuşlardır.⁴

1950 sonrası sağ partilerin muhafazakâr İslamî kesimi destekleyici benzer politikaları, kırsal kesimlerdeki halka kendi mahallelerinde cami yapma imkânı sağlamış, yıllarca maruz kaldıkları katı muamelelere karşı tepkili halk 16.yy. klasik Osmanlı camilerinin kötü taklitlerini fırsat buldukları her yere inşa etmeye başlamıştır. Bu cami yapımı seferberliğine merkezî yönetimler tarafından her ne kadar müsaade edilmişse de, kontrollerinin dahi tam olarak yapılmaması, oy kazandıracak halk tabakası ile iktidar arasındaki menfaat ilişkisini gösterir. Siyasi ortamda cami yapma

⁴ İsmail Safi, *Türkiye'de Muhafazakâr Siyaset ve Yeni Arayışlar*, Lotus yay., İst. 2007, s.254, 257.

1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu

Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde
Çağdaş Tasarım ve Teknolojiler

işinin mesele edildiğini söylemek zordur. Halk kendi kabuğunda diniyle baş başa bırakılmıştır.

Halkın dini duygularını destekleyen partilerin zaman zaman cami mimarisine doğrudan etkileri de olmuştur. Ankara'nın Yenisehir semtinde yapılması düşünülen bir cami için 1957 yılında açılan yarışma sonucunda, birinci olan modern cami projesinin iptal edilip, yerine Şehzade Camii benzeri bugünkü Kocatepe Camii'nin yapılması, dönemin siyasi etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Camiyi yaptıracak olan derneğin başkanının dönemin iktidar partisi başkanı Adnan Menderes'in danışmanı olması dikkat çekicidir.

Demokrat Parti 1960 darbesiyle düşürülmüş, ardından ekonomik sıkıntılar baş göstermiştir. Sonrasında, İslamcı bir bakışı olmamakla birlikte, ılımlı, liberal, dini ve manevi değerleri kollayıcı söylemlerle iktidar olan bir sağ siyaset, Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi (AP) başa geçmiştir.

1965 yılında AP içinde birkaç milletvekili İslamî motifleri ağır basan yeni bir arayış içine girmişlerdir. Daha sonra milli görüş hareketi olacak bu arayışın fikri temelleri 1967 yılında atılmış ve 1970'de Milli Nizam Partisi (MNP) kurulmuştur. MNP'nin parti programının ortak isteği sosyal hayat içinde ve iktisadi faaliyetlerde rol alacak "inançlı insan tipi" yaratmak istemesi ve "ahlaki nizam"a önem vermesidir. MNP millî-manevî değerlere ve dinî-ahlakî söyleme diğer partilerden daha fazla önem vermesiyle tanınmış, İslamcı bir parti olarak yorumlanmıştır. Henüz seçime katılmadan 1972 askeri müdahalesinde laiklik karşıtı faaliyetleri gerekçesiyle kapatılmıştır. 1972'de Milli Selamet Partisi (MSP) kurulmuştur. MSP biraz daha yumuşatılmış hâliyle, milli-manevî ve dinî-ahlakî temalarla yüklü bir programla seçmen karşısına çıkmış, aile, toplum, eğitim, kültür, adalet söylemleriyle düzenlemelere gitmiştir. Önce ahlak ve maneviyat ile muhafazakârlığını korumuş, ağır sanayi hamlesi sloganıyla da ulusal kalkınmacı bir görüşü benimsemiştir.⁵ Oy kitlesinin giderek arttığı bir dönemde, 1980 darbesi ile milli görüş hareketi tekrar durdurulmuştur.

1983'de Turgut Özal başkanlığındaki Anavatan Partisi (ANAP), yeni sağın Türkiye sahnesindeki başrolünü oynamaya başlamış, milliyetçi, muhafazakâr, sosyal adaletçi ve serbest ekonomiden yana dört eğilimi benimseyerek kendini "ılımlı sağ" olarak ifade etmiştir. ANAP'ta bu eğilimlerden liberal ve muhafazakâr olanların baskın olduğu görülmüştür. Bunun yanında muhafazakârlıklarının tutuculuk olmadığını ısrarla belirterek, modern bir tarzı benimsemişlerdir. ANAP'ın birçok alanda yerel kültür değerleriyle, modern batı kültürünü birleştirme girişimleri dikkat çeker.

Siyasi-ekonomik uygulamaları ile bir ekonomik büyüme sağlayan ve yenilik söylemleriyle ön plana çıkan, İslamî kesimin yanında laik kesimin de desteklediği Özal döneminde mimarlık camiasının yavaş yavaş cami mimarisinde yeni örnekleri meydana getirdiği görülmektedir. İktidarın cami mimarisine doğrudan etkisinin anlaşılması bakımından da TBMM Camii önemli bir örnektir. Özellikle yeni arayışlarla ve modern çizgilerde tasarlanan cami, dönemin siyasi bakışını gösterir niteliktedir.

Özal'lı ANAP iktidarını izleyen ikinci dönemde (1991-96) ANAP ve rakibi merkez sağdan DYP ağırlıklı koalisyonlar yaşanmış, üçüncü dönemde ise (1996-1999) ikisi ANAP liderliğinde (biri sağ DYP, diğeri sol DSP) azınlık, biri ise RP liderliğinde yaşanan koalisyon (DYP) olmak üzere üç hükümet izlemiştir. Bu son dönemde ilk defa İslamî kimliği olan bir parti lider olmuştur. 28 Şubat sürecinde bu hükümet düşürülmüş, 2000'li yıllar ise, 1983 iktidar çizgisinden "muhafazakâr kanadın" ayıklandığı "milliyetçi-liberal-sosyal demokrat" bir koalisyon olan DSP-MHP-ANAP ile başlamıştır.

⁵ Safi, age., s. 287.

1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu

Geçmişten Günümüze Cami Mimarisi Cami Mimarisinde Etkin Güç Olarak: Dönemsel Aktörler
Melek Kutlu DİVLELİ

1980-2000 yılları arasındaki dönem, MSP yerine kurulan Refah Partisi (RP) ile İslamî kimliğin kamusal alana çıkması ve siyasallaşmasının tarihinde çok önemli bir dönemdir. İslamî kesim bu tarihlerde kamusal alanda görünürlük kazanmış, bu durum 2000'lerde İslamî olanın yavaş yavaş gündeme gelebileceği, İslamî camianın da genel kabuller çerçevesinde, kendi içinde dönüşümler geçireceği bir ortamı hazırlamıştır.

2002 yılında liderliğe oturan AK Parti, RP'nin son zamanlarında içinde oluşan yenilikçi gruptan oluşmuştur. Siyasal duruş itibari ile genel anlamda İslam'a vurgu yapan, yerliliği öne çıkartan, kalkınma ve sanayileşme üzerinde duran bir partidir. Daha çok Anadolu esnafı, tüccar ve sanayicileri temsil eden parti, "Muhafazakâr Demokrasi"yi benimsemektedir.

2000'lerde İslamî kesim tarafından tercih ve teşvik edilen yeni camiler, zamanla siyasi vakıfaların yönlendirmesi ve törpülemesiyle İslamî kimliğin değişiminin ve oluşan karşı elit- İslamî elit kesimin meydana gelmesinin sonuçlarındandır.

Türk halkının sol siyaseti benimseme sorunu CHP'nin katıldığı bütün seçimleri kaybetmesinden kolaylıkla anlaşılmalıdır. Fakat Türkiye siyasetinde her ne kadar sağ partiler iktidar olmuşsa da laiklik ve devrimler her zaman birinci plandadır ve cami, İslamiyet gibi mevzular çoğu zaman Cumhuriyet'e tehdit olarak görülmüştür. Yaşantısı ve gösterdiği uyum ölçüsünde laik kesim tarafından kabul edilen İslami elit tabaka, inşa ettiği camilerde de kütlenin taşıdığı modern çizgiler kadar kabul görmekte ve söz sahibi olabilmektedir. 2000'lere gelindiğinde zaten sağ siyasetin ve onu temsil eden İslamî tabakanın modernist sol camiadan çok da farklı bir şey talep etmediği önemli bir nokta olarak dikkat çekmektedir.

Siyasi tutumlarla birlikte mutlaka ele alınması gereken başka bir mesele de Diyanet İşleri Başkanlığı'dır. Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık makamınca yürütülen din işleri, 1920 yılında Ankara'da kurulan Meclis Hükümetinde Şer'îye ve Evkaf Vekâleti adı altında Bakanlık olarak yer almış, 1924 'e kadar devam etmiştir. Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin görev ve yetkileri şeyhülislamlığa göre sınırlı olmakla birlikte, yine de bakanlık düzeyinde etkili bir kurumdur. Din hizmetlerinin politikanın dışında tutulması gerekçesiyle 3 Mart 1924 tarihinde Şer'îye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak yerine Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Reisliği, bugünkü adıyla Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.

Görev ve sorumlulukları sınırlanan Diyanet, 1961 anayasası ile genel idare içine alınmış, 1982 anayasasında müstakil bir maddeye konu olmuştur. Bu madde kuruma hem laiklik ilkesi doğrultusunda bir yer tayin etmekte hem de görevlerinin içeriğini belirlemektedir. İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, ibadet yerlerini yönetmek ve din konusunda toplumu aydınlatmakla sınırlanan bu görevlerde camilerin yapımı ile ilgili Diyanet'in hiçbir yetkisinin bulunmadığı görülmektedir. İsmail Kara, camilerin idaresinin Diyanet'in Donatım Müdürlüğü'ne bağlı olduğunu ve söylenen/yazılanın aksine bugüne kadar cami yapımı ve onarımı için Diyanet'in bütçesinden ayrılan/verilen herhangi bir tahsilatın olmadığını ifade etmiştir. (70'li yıllarda diğer Müslüman ülkelerin yardımlarından sonra Türk hükümetinin de Ankara Kocatepe Camii'ne 25 milyon yardımı ve 1989 da açılan TBMM Camii istisnadır.) Ayrıca sınırlanmış bu görevlere bakıldığında dinin önemli bir alanı olan hukuk kısmının tamamen dışarıda bırakılması ve bu alanın bütünüyle hükümete bırakılması dikkat çekmektedir. Bunun yanında ahlak kelimesinin de çıkarılmış olduğu dikkat çeker. Ahlakın din ve diyanetle ilişkisi göz ardı edilmiştir. Bu tutum hükümetin kendi kontrolünde tutmak istediği alanları göz önüne getirmektedir. 28 Şubat sürecinin ardından Mart 98'den itibaren irtica yasaları arasında cami ve mescitler üzerindeki yetki ve sorumlulukların genişletilmesi talep edilmiş, siyasi müdahale alanlarının genişletilmesinin ve halkın cami yapmak

1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu

Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde
Çağdaş Tasarım ve Teknolojiler

konusundaki iradesinin kontrol altına alınması amaçlanmıştır. 633 nolu Diyanet İşleri Başkanlığı Kanunu'nun 35. maddesi tamamen değiştirilerek cami ve mescitlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın izniyle ibadete açılması ve Başkanlıkça yönetilmesine karar verilmiştir. Bütün bu düzenlemelerin ardından 2005 yılında Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu ise cami yapmanın tamamen Diyanet'in dışında geliştiğini, belediyelerin cami yeri tayin etmesiyle veya kişilerin arsasını bağışlamasıyla işe başladığını ifade etmiştir. Ardından bir dernek kurulduğunu ve caminin nerde, kaç kişilik olduğunun tamamen bu derneğin mimarıyla kendi arasında bir konu olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında camilerin Osmanlı'nın bıraktığı çizgide korunması gerektiğini de ifade eden Bardakoğlu, cami yapanların diyanetin kadro vermesi sıkıntılarından dolayı gelir sağlamak için süpermarketli camiler düşündüklerini ifade etmiştir.⁶

Diyanet Kurumu'nun siyasi ve toplumsal ortamla paralel olan dönüşümünü, yine camiler üzerinden açıkça izleyebiliriz. 2005 yılı gibi oldukça yakın bir tarihte Bardakoğlu'nun yukarıdaki, geleneksel camilerimize benzemeyen camileri tasvip etmeyen açıklamalarına karşın, günümüzde yapılmakta olan modern yaklaşımlı Diyanet VIP camii, 28 Şubat süreci sonrasındaki uygulamaların, kurumlara ve devletin organlarına ne kadar hızla etki ettiğinin göstergesidir. Diğer bir açıdan 1950'lerde Adnan Menderes zamanında yarışma birincisi olan Vedat Dalokay'ın modern yaklaşımlı Kocatepe Camii projesinin Diyanet'in de ısrarıyla yaptırılmamasına karşın günümüzde yaşananlar, yakın zamanın siyasi kabullerini, aktörler arası yakın ilişkiyi ortaya koyması bakımından oldukça önemli ve dikkat çekicidir. Diyanet 12 Eylül yönetimi sonrasında bir daha geri dönülmemek üzere büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Bugün Diyanet İşleri Başkanlığı ve müftülükler binaları, personelleri, kıyafetleri, tarzlarıyla kendilerine has hiçbir dini/manevi sembol ve kimlik işareti taşımamaktadır.

Diyanet İşleri'nin devletin yaptırmak istediklerini yapan bir kurum olarak rol alması, aynı zamanda siyasi yönetimin de kabullerini göstermesi bakımından önemlidir. "Siyasi merkezin ana temayülü ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tarihi boyunca isteyerek veya zorlamalar neticesinde yaptığı icraata bakıldığında Cumhuriyet ideolojisinin din-devlet ayrılığı manasında bir laiklikten çok dinin dünyevileşmesi ve siyaset-kamu alanındaki fonksiyonlarından, iddialarından tecrit edilmesi manasında bir sekülerizmden yana tavır koyduğu ve bu tavrı, alanını genişleterek bugüne kadar ısrarla sürdürdüğü neticesine varılabilir. 28 Şubat müdahalesinden sonra camilerin kontrolü ile ilgili düzenlemelerin yanı sıra, hutbelerin müftülükler ve Diyanet merkezinden gönderilen hazır metinler olması da dönemin siyasetinin Diyanet üzerindeki rolünü göstermektedir. Diyanet teşkilatı nerdeyse Cumhuriyet'le yaşıt tarihi süreç içinde kendisine çizilen sınırlara sadık kalarak Müslümanların din işlerine bakmaktan ziyade, devletin din işlerine bakan, devletin felsefi, siyasi görüşleri doğrultusunda, zaman zaman da baskılarıyla dini yorumlar yapan, halkın din anlayışını, dini yaşama biçimini dönüştürmeyi amaçlayan bir kurum olmuştur."⁷

Sonuç

Yukarıda, detaylı bir şekilde anlattığımız cami mimarisi aktörlerinin farklı dönemlerdeki etkilerinden bahsedilmiştir. Bu aktörlerin değişik zamanlarda oluşturdukları iktidar alanları çerçevesinde, istekleri doğrultusunda veya diğer aktörlerle beraber sürece müdahale ettikleri görülmektedir. Bu aktörlerden etkin olanı kuşkusuz kullanıcı istekleri olmuştur. Çok partili dönemden başlayarak günümüze kadar birçok caminin dernekler vasıtasıyla klasik üslupta yapılmış olması, cami mimarisini tek elde bulundurdıklarına işaret eder gibi görünse de aslında

⁶ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesete Olarak İslam*, Dergah yay., İst. 2009, s. 67, 69.
⁷ Kara, age., s. 71, 72-78, 80.

1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu

Geçmişten Günümüze Cami Mimarisi Cami Mimarisinde Etkin Güç Olarak: Dönemsel Aktörler
Melek Kutlu DİVLELİ

bunda diğer aktörlerin de rolü çok büyüktür. Cumhuriyet ve modernleşme adımlarıyla gelen yasaklamaların izleri ve beraberinde mimarlık ortamının da sol kesimin elinde bulunması, muhafazakâr halkın çok partili sisteme geçilmesiyle beraber mecburi bir karşı duruş sergilemesine ve kendi yaşantılarını reddeden Cumhuriyet'e karşı Osmanlı'ya sığınmasına yol açmıştır. Daha sonraki dönemlerde yavaş yavaş siyasi iktidarın modern onaylaması ve mimarların camileri daha fazla tasarım alanlarına dâhil etmeleriyle eş zamanlı olarak muhafazakâr İslamcılarının da ılımlı İslam'a doğru meyletmeleri, aktörlerin etkileşimini ortaya koymaktadır.

Cami mimarisindeki bir başka aktör olarak mimar ideolojileri de ancak sağ bir siyasetin başa geçmesiyle kendini göstermeye başlamıştır. Laik-modernist mimarlık camiası Demokrat Parti'yle birlikte cami gerçeğini fark etmeye başlar. Mimarsız camilerin çirkinliğini görmeye de az da olsa zamanın aykırı olanını, yani modern denemeye başlarlar. Modernist mimarlar, destekçileri kimi zaman siyasi otorite, kimi zaman kullanıcılar, kimi zaman da bahâiler olup, ancak kendilerine geniş imtiyazlar verildiği zaman daha etkili olabilmişlerdir. 2000'lere kadar mimar ideolojileri ile yapılmış camilerin sayıca az olmasına karşın, artık merkezi yönetimde ve halkça onaylandıkları 2000'lerde fazlaca göz önündedirler.

Bani aktörü ise siyasetin oluşturduğu rüzgârın arkasından hareket ederek, siyasi iradeyi destekler konumda gözükmüşken, iktidar alanlarından da faydalanmaktadır. Döngüsel bir etkileşim ile inşa edilmiş bani aktörlü camiler aynı zamanda bir prestij kaynağı olarak da görülmektedir. Bu durum halk için de geçerlidir. Halk kendisinin beslediği siyasi alanı kullanırken siyasetinde kendinden faydalanmasını sağlamaktadır. Her dönemde birbirini zincirleme etkileyen, bir veya birkaç aktörün etkisiyle yeni bir döneme geçilen, keskin çizgilerle ayrılamayacak kadar esnek ve artık zorunlu olarak premodernden moderne geçilmekte olan bir tablo vardır karşımızda.

Cami mimarisinin dönemsel aktörlerinin Cumhuriyet'ten günümüze kadar uzanan söylem ve eylem alanında artık büyük çoğunluğun kaçınılmaz olarak klasikten moderne doğru yöneldiği görülmekte ve sanıyorum ki modernist mimarların dilediklerini yapma fırsatı bulacakları bir dönem içinde bulunmaktadır. Fakat böyle bir dönemin daha sağlıklı işliyor olması yazının başında cami tasarımına yöneltilmiş soruların yeknesak değil kompleks ilişkiler ile cevaplanması ile mümkün olacaktır. Cami inşasında artık aktörlerin birbirinden tecrit edilemeyeceği bilinen bir gerçektir. Aktörler dönemsel etkilerinden ve iktidar alanı oluşturma uğraşlarından ziyade bir nevi konsensüs oluşturmalarıdır. Zaaflarından sıyrılmış bani, İslami bilinçlenmeyi es geçmeyecek mimar ve kullanıcılarla, artık bir şeyleri dikte etmeden, gösteriş çabalarına girişilmeden, sadece güzeli yapmayı amaçlayarak meydana getirilecek camiler ancak hak ettiği yere oturacaktır. 2000'lerde İslami camianın da bir vicdan yoklaması yapması kaçınılmazdır. Her türlü iç ve dış baskıdan uzak olarak, geçmişin zedelemelerini geride bırakarak, hissederek ve samimiyetle her adımı atmanın büyük bir aşama olacağı düşüncesindeyim.

Ayrıca bina ömrünün politik gündemden daha uzun ömürlü olduğu gerçeği de unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Albüm 50 Yılda Dini Yapılar. 1973. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
Ateşin, Hüseyin Mehmet. 1995. "İnsan Yapısı ve Çevrenin Tekâmülü", Mesken ve Mesken Mimarimiz, Ensar Neşriyat, İstanbul.
Bayramoğlu Ali. 2006. "Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz" Demokratikleşme Sürecinde Dindar Laikler, TESEV Yayınları, İstanbul.

1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu

Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde
Çağdaş Tasarım ve Teknolojiler

Çarkoğlu, Ali, Toprak, Binnaz. 2006. Türkiye’de Din Toplum ve Siyaset, TESEV yayınları, İstanbul.

Dinç, Necip. 2005. “Sabancı Camii”, Cami Mimarîsi Konferansı, Ankara, 4 Ekim 2005.

Güç, Ahmet, Dinlerde Mabet ve İbadet, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

Kara, İsmail. 2009. Cumhuriyet Türkiyesi’nde Bir Mesele Olarak İslam, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Mardin, Şerif. 1991. Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler III, İletişim yayınları, İstanbul.

Onay, Ahmet. 2008. Türkiye’nin Cami Profili, Dem Yayınları, İstanbul.

Safi, İsmail. 2007. Türkiye’de Muhafazakâr Siyaset ve Yeni Arayışlar, Lotus Yayınları, İstanbul.

Sözen, Metin. 1984. Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Yavuz, Yıldırım. 2009. İmparatorluktan Cumhuriyete Mimar Kemalettin 1870-1927, TMMOB Mimarlar Odası - Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.